

DE OMMELANDER ADEL IN DE LATE MIDDELEEUWEN

R.H. Alma

De vraag of de hoofdelingen in Friesland, Groningen en Oost-Friesland als adel beschouwd moeten worden, heeft al vele pennen in beweging gebracht. Een volledig overzicht van de ontwikkeling van deze merkwaardige elite bestaat nog steeds niet. Als aanzet daartoe zal hieronder aandacht besteed worden aan de hoofdelingen in de Ommelanden van ca. 1400 tot aan de tijd van de Reformatie*.

Inleiding

Te midden van de adel in de Nederlanden nemen de hoofdelingen van de huidige provincies Friesland en Groningen in de historiografie een aparte plaats in. Niet alleen door de perifere ligging van het gebied, maar ook door het ongrijpbare karakter van deze groep onttrekken de hoofdelingen zich vaak aan de aandacht van historici die zich met de adel van de Nederlanden in het algemeen bezighouden. Het aantal verschillende antwoorden op de vragen wat een hoofdeling is, wat personen tot hoofdelingen maakt en of deze groep een adelstand vormde, is bijna even groot als het aantal geleerden dat zich over deze vragen heeft gebogen. De reden hiervoor ligt bij twee problemen: het feit dat over de definitie van adel geen consensus bestaat en het gegeven dat het begrip hoofdeling per gebied en door de tijd heen aan verandering onderhevig is. Hierdoor is het zonder verdergaand onderzoek niet mogelijk de hoofdelingen in het licht van de laat-middeleeuwse adel in het algemeen te beschouwen. In dit artikel wordt de ontwikkeling van de betekenis van het begrip hoofdeling in de vijftiende en zestiende eeuw geschetst. Daaraan voorafgaand zal de methodologie die tot die resultaten heeft geleid, met name de prosopografische methode, worden belicht, waarbij aandacht wordt besteed aan de geslotenheid van de groep van hoofdelingen.

Hoofdelingen en adel

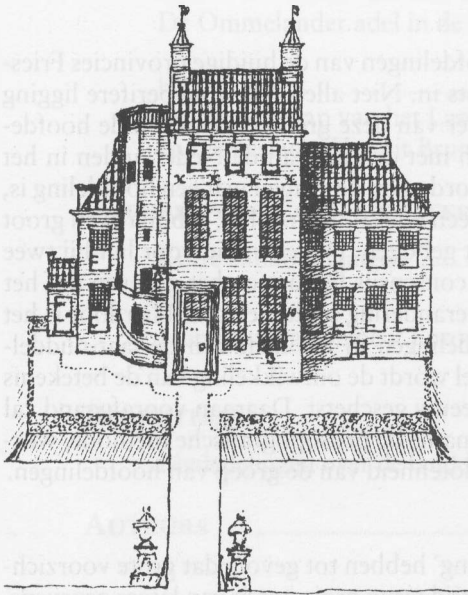
De veranderingen in de betekenis van de term 'hoofdeling' hebben tot gevolg dat grote voorzichtigheid betracht moet worden ten aanzien van het in de tijd terug projecteren van latere gegevens. Door deze laatste methodiek is de literatuur over het hoofdelingschap en zijn oorsprong danig vervuild geraakt, waardoor het zicht op de ontwikkeling van de hoofdeling is vertroebeld. Al te dikwijls heeft men het adelsconcept dat in de achttiende eeuw in de Ommelanden is te onderscheiden, geprobeerd toe te passen op de laat-middeleeuwse situatie. Verder blijken per regio ook sterke afwijkingen binnen het Friese kustgebied op te treden: al spoedig nadat de titel in 1358 voor het eerst opduikt, is er een groot verschil tussen Friese, Ommelander en Oostfriese hoofdelingen. Het is dus zaak om ons voor het bepalen van de aard van de laat-middeleeuwse Ommelander hoofdeling te beperken tot dat gebied en tot die periode.

Om de vraag of hoofdelingen als adel zijn te beschouwen en in hoeverre die groepen samen vallen en vergelijkbaar zijn met adel elders te kunnen beantwoorden, moet eerst worden vastgesteld of zij een stand of een klasse vormden. Een geslotenheid van de groep in juridische zin, het toekennen van voorrechten en plichten op grond van het behoren tot de groep, kenden de hoofdelingen inderdaad: voor een hoofdeling gold in de vijftiende eeuw een verhoogd weergeld. Het is slechts een klein verschil, maar het is voldoende om de hoofdelingen als een stand te beschouwen. Daar de basis voor het standsverschil op te vatten is als een uiting van hun aparte sociale status in de toenmalige maatschappij, kan men zich overigens afvragen hoe zinvol het strikte

* In dit artikel is omwille van de ruimte van het gebruik van noten afgezien, omdat het onderwerp binnen afzienbare tijd in mijn dissertatie uitgebreider behandeld zal worden. De literatuuropgave geeft de voornaamste publicaties waarnaar verwezen is.

onderscheid dat historici tussen stand en klasse maken, voor een stand als de hoofdelingen is.

Slechts één keer vinden we in de middeleeuwse bronnen een gerechtelijke uitspraak waarbij het hoofdelingschap van een persoon ter discussie staat. Door de Oosterwarf werd in 1448 bepaald dat men voor wijlen Reyndeke Reynsma weergelden zou betalen. Ik vermoed in hem een zoon van Luppo Reindisma en Elste Meyma, wier schoonzoon Hidde Aylckema vanaf 1464 als hoofdeling te Rasquert voorkwam. In 1448 was Lulof Meyma, die daarvoor als zodanig wordt genoemd, waarschijnlijk nog in leven, waardoor de achtergrond van het oordeel wordt verklaard (mits deze reconstructie juist is): Reyndeke zou zijn oom (of grootvader) Lulof zijn opgevolgd als hoofdeling, maar was dat op het moment van de doodslag nog niet. Deze uitspraak bevestigt dat in die tijd de aparte juridische status van de hoofdeling geen dode letter was en niet enkel een relict uit de vroegere rechtsgeschiedenis.



De borg Dijksterhuis bij Pieterburen. Gravure naar een tekening van Th. Beckering uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Duidelijk is in het hoge gebouw nog het middeleeuwse steenhuis te onderscheiden. De borg werd in 1903 afgebroken.

Formsma heeft gesteld dat men in het geval van de Ommelander hoofdelingen eerder van aristocratie dan van adel kan spreken omdat de basis van het hoofdelingschap lag in bezit en niet in erfelijkheid en vanwege het open karakter van de groep. Feenstra karakteriseert hen als elite en sociale bovenlaag en niet als adel, omdat zij niet op een adellijke afkomst of bepaalde hun verleende voorrechten konden bogen, terwijl zij ook geen speciale relatie met een landsheer onderhielden. Ook hij beklemtoont de economische basis en de openheid. Wanneer wij willen weten of de Ommelander hoofdelingen als adel (te definiëren als een voornamelijk door geboorte bepaalde stand, die de bovenlaag van een maatschappij vormde) gekarakteriseerd kunnen worden, moeten we dus onderzoeken of het hoofdelingschap een erfelijke basis kende. De overige kenmerken van adeldom die Formsma en Feenstra noemen – relatie met de landsheer, verleende voorrechten, adellijke afkomst (wat dat ook mag zijn) – lijken mij bij een definitie van adeldom niet verantwoord. Evenmin is het verstandig een zekere mate van geslotenheid in de definitie op te nemen.

Voor het onderzoek zijn deze aspecten wel van groot belang. Het is een academische vraag van beperkt nut om enkel te toetsen of een bepaalde groep, in dit geval hoofdelingen, een adelsgroep vormde. Interessanter is het om te achterhalen waarin zich dat standsbewustzijn uitte. We kunnen hierbij denken aan een sterk connubium, een bepaalde relatie tot de landsheer of koesteren van bepaalde deugden. De aanwezigheid van een sterke geslotenheid ten opzichte van andere elites (eigenerfden, hoge ambtenaren en andere aanzienlijke niet-hoofdelingen) kan dus het bestaan

van een specifiek adellijk standbewustzijn bevestigen. Daarom willen we daaraan hieronder enige aandacht schenken, vooral omdat Formsma en Feenstra juist de openheid hebben beklemd.

De basis van het Ommelander hoofdelingschap is in het verleden dikwijls ter discussie gesteld. Zij is onder andere gezocht in het bezit van ommegangen van het redgerrecht, van een bepaalde hoeveelheid land, van een borg of steenhuis of van een combinatie van deze zaken. De scheiding tussen bezit en geboorte als grondslag is vanzelfsprekend moeilijk te maken. Om die impasse te doorbreken kan de prosopografie uitkomst bieden: door een inventarisatie van hoofdelingen en hun eigenschappen (bezittingen, familierelaties) kunnen het hoofdelingschap en de vererving daarvan per persoon beschouwd worden om zodoende tot collectieve uitspraken te komen. Betrouwbare moderne genealogieën van Ommelander geslachten zijn er voor de vijftiende en zestiende eeuw helaas nauwelijks. De onderzoeker is daardoor gedwongen zich te wenden tot de weinige bronnen die over Groningen uit die tijd zijn overgeleverd. Voor de vijftiende en zestiende eeuw levert dit uiterst tijdrovende werk, ondanks het lacuneuze en disparate bronnenmateriaal, toch voldoende op om uitsluitsel te geven op een aantal fundamentele vragen over de aard van de Ommelander hoofdeling.

De eerste vraag die op die wijze beantwoord moet worden, is wie expliciet als hoofdeling worden vermeld. Zo voor de hand liggend als deze vraag ook is, zij is opmerkelijk genoeg nooit systematisch behandeld. Na inventarisatie van de vermeldingen blijken de hoofdelingen tussen 1400 en ca. 1550 geconcentreerd te zijn slechts in 26 plaatsen. Tegelijkertijd komt in één dorp of buurschap nooit meer dan één hoofdeling of hoofdelingsgeslacht voor, behalve te Middelstum. Verder kennen we slechts twee hoofdelingen, namelijk te Feerwerd en te Siddeburen, die niet in een langere, continue lijn van hoofdelingschap staan. Hun nazaten komen pas in de zestiende eeuw weer met die titel voor. Groot is het verschil dus met Friesland, waar practisch ieder dorp minstens één hoofdeling telde. Dat we met deze 26 plaatsen waarschijnlijk een compleet overzicht van de Ommelander hoofdelingen hebben, blijkt uit vergelijking met twee latere getuigenissen van Johan Rengers ten Post (1542-1626) en Abel Eppens (1534-1590), die hieronder nog ter sprake komen. Opvallend is het vrijwel ontbreken van hoofdelingen in het Westerkwartier.

Vererving van hoofdelingschap

Bij analyse van de geïnventariseerde hoofdelingen tot ca. 1550 blijkt dat het hoofdelingschap vererfde in de mannelijke neerdalende lijn, bij ontstentenis van zonen op dochters, vervolgens op broers, zusters, neven, respectievelijk nichten. Verder geven de bronnen in de vijftiende en begin zestiende eeuw nooit aanleiding om te concluderen tot een andere vorm van overgang dan vererving, zoals koop of usurpatie door vreemden. De Stadlers die zich in deze tijd als hoofdeling in de Ommelanden vestigden, kwamen daar als erfgenaam van een eerdere hoofdeling en niet door verwerving anderszins, zoals Formsma suggereert. P.J. Blok stelde zelfs dat 'de Groninger koopmansgeslachten, uit het volk zelf opgekomen (...) het voorbeeld [wenschten] te volgen, hun gegeven door de Lewe's in de 14e eeuw, de Rengersen in de 15e eeuw, en gelijk gesteld te worden met den landadel: de Gockinga's, Alberda's, Houwerda's, Ewsum's, Onsta's in het Friesche Ommeland en den talrijken adel in het meer westelijke Friesland'. Deze zeer anachronistische opvatting, die tevens voorbij gaat aan het adellijke karakter van het vroege stedelijke patriciaat, zouden we niet hoeven aanhalen, ware het niet dat zij nog steeds veel weerklank vindt in de literatuur.

Het niet voorkomen van andere vormen van overgang dan vererving wijst erop dat het bezit van bepaalde goederen of rechten op zich niet voldoende was voor het hoofdelingschap. De vererving in de vrouwelijke lijn, die in de praktijk regelmatig voorkwam bij gebrek aan zonen of broers, verklaart dat men in het verleden het bestaan van een erfelijke adel in de Ommelanden niet heeft onderkend, hoewel die vererving van adel niet specifiek voor dit gebied of deze periode was.

Geslotenheid

De prosopografie biedt ook de mogelijkheid om de mate van geslotenheid van de groep hoofdelingen te bepalen. Beperken wij ons tot de hoofdelingen en erfdochteren via wie het hoofdelingschap vererft, zonder de huwelijken van hun jongere broers en zusters die niet als hoofdeling voorkomen, bij het onderzoek te betrekken, dan levert de keuze van hun huwelijkspartners het volgende beeld op:

TABEL *Herkomst van partners van Ommelander hoofdelingen en erfdochteren van hoofdelingen.*

	Hoofdelingen (kinderen)								Niet-hoofdelingen (kinderen)	
	Ommelanden	Stad Groningen	Old-ambt/Westerwolde	Oost-Friesland	Drenthe	Friesland	Overijssel	elders	Ommelanden	totaal
1400-1450	11	8	2	1	–	1	–	–	2	25
1450-1500	20	9	–	3	1	1	1	–	4	39
1500-1550	16	10	1	7	1	4	8	6	6	59
totaal	47	27	3	11	2	6	9	6	12	123

Meer dan exacte informatie geeft deze tabel inzicht in de complexiteit van het probleem. Ten eerste blijkt al wel, zoals te verwachten is, dat het aantal bekende relaties in het begin van de vijftiende eeuw aanzienlijk kleiner is. Voor de eerste helft van de zestiende eeuw is het overzicht waarschijnlijk nagenoeg compleet; voor de vroegere periode is een groter aantal huwelijken onbekend. Het aantal onbekende relaties is natuurlijk niet te geven, omdat we niet weten hoeveel hoofdelingen er in totaal waren of hoe vaak zij getrouwd zijn geweest. Ook de nauwkeurigheid van de weergegeven cijfers is vanzelfsprekend kleiner naar mate men terug gaat in de tijd: een aantal van de getelde relaties is gebaseerd op sterke vermoedens of onzekere genealogische reconstructies. Het onderscheidt de historicus van de genealoog dat de eerste sneller genoeg neemt met een bepaalde waarschijnlijkheid dan de laatste. Als van de tien vermoedens negen bij benadering juist zouden zijn, moet de historicus zichzelf zeer gelukkig prijzen, terwijl de genealoog ook exactheid van de individuele relaties eist. We hebben in de tabel iedere vrouw via wie het hoofdelingschap is vererfd, als erfdochter beschouwd, hoewel in een aantal gevallen op het moment van haar huwelijk wellicht nog niet bekend was dat dat uiteindelijk zou geschieden. Hierover is doorgaans geen zekerheid te verkrijgen, omdat meestal huwelijks- en overlijdensdata niet tot onze beschikking staan. Een andere moeilijkheid die zich bij een abstractie van een dergelijke tabel voordoet, is, in hoeverre de herkomst eenduidig aan te geven is. Met name de nauwe relaties tussen het stedelijk patriciaat en de hoofdelingengeslachten in de vijftiende eeuw stelt ons voor problemen. Als Ommelander hebben we bijvoorbeeld geteld Claes Cater, hoofdeling te Huizinge, hoewel zijn vader en twee broers burgemeester van de Stad waren. Als Stadjer hebben we daarentegen aangemerkt Hille Rengers, dochter en zuster van een burgemeester, hoewel haar familie rond het moment van haar huwelijk zich metterwoon naar Scharmer begaf. Op die wijze leert de tabel ons dus dat de verbondenheid van de Ommelander hoofdelingen met de stedelijke elite zeer sterk was, niet alleen door de cijfers, maar ook door de moeilijkheid bij het opstellen van de tabel.



Grafsteen van Eyske Sceltcuma te Zandeweer (overl. 1540). Linksboven is het wapen van de familie Sygers te Appingedam zichtbaar, rechtsboven dat van de familie Hillebrants te Groningen.

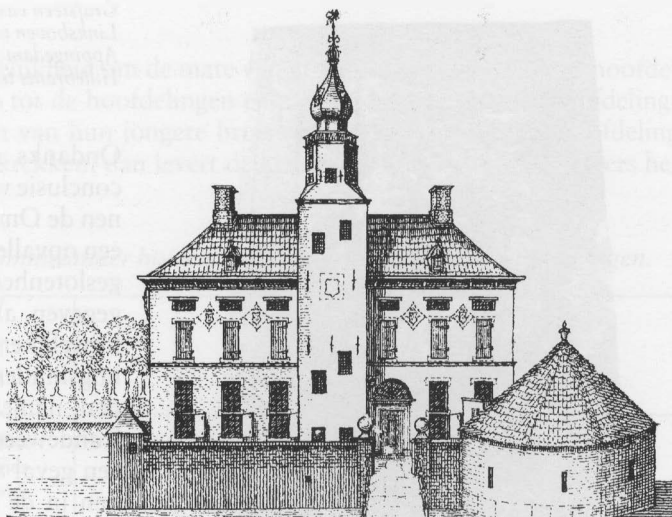
Ondanks alle gebreken straalt ook de tweede conclusie van deze tabel ons tegemoet: er is binnen de Ommelanden bij de groep hoofdelingen een opvallende geslotenheid te constateren. Die geslotenheid is nog groter dan hierboven aangegeven, als we ons realiseren dat zes van deze huwelijken van hoofdelingen met niet-hoofdelingskinderen bij slechts twee families optreden, namelijk de hoofdelingen te Rasquert en Zandeweer. Met name die te Zandeweer zijn een geval apart. De zestiende-eeuwse huwelijken in de categorie 'diversen' zijn op andere wijze te verklaren, maar daarover later. Deze tabel en de conclusies ten aanzien van de geslotenheid hebben enkel betrekking op het hoofdelingschap en niet op het connubium van de jongere dochters en zonen. We zullen hierop in dit verband niet nader ingaan, maar merken slechts op dat dit connubium minder was. Interessant is dat van de twee kenmerken van de vererving van het hoofdelingschap, de voorkeur voor agnatische vererving en een zekere

primogenituur, het eerste slechts ten dele en het tweede in het geheel geen vermogensrechtelijke parallellen kende in het vigerende landrecht van die tijd. In hoeverre de jongere nazaten van hoofdelingen tot een adelsgroep gerekend kunnen worden, laten we hier nog in het midden.

De vijftiende eeuw

Nu het mogelijk is gebleken een samenhangende groep aan te wijzen die een sterk connubium kende en verder de kenmerken van een adelsgroep vertoonde, is het mogelijk de ontwikkeling van deze groep over langere tijd te schetsen. Rond 1400, toen de partijstrijd tussen Schieringers en Vetkopers de politieke situatie in de noordelijke provincies bepaalde, treffen we in een aantal plaatsen hoofdelingen aan, bijvoorbeeld te Kantens, Westeremden, Faan en Westernieland, waar er nadien geen meer gevonden worden. Het lijkt erop dat geslachten in de partijstrijd ten onder zijn gegaan. Het is goed mogelijk dat hun nazaten elders hun positie weer opbouwden, maar daarvoor ontbreken de genealogische gegevens. Deze hoofdelingen zijn daarom ook niet meegenomen in de tabel hierboven en ook niet geteld tot de 26 eerdergenoemde hoofdelingenplaatsen. Uiteindelijk is in de partijstrijd de balans in 1415 doorgeslagen naar de Vetkopers; de Schieringers verlieten de provincie en vertrokken in ballingschap naar Friesland en Holland. In 1422 werden de beide partijen verzoend in het grote verbond van dat jaar. In Friesland betekende dat geenszins het einde van de twisten; tot het einde van de vijftiende eeuw werd de provincie door de oude tweedeling verscheurd. In Groningen dook de tegenstelling echter niet meer op: al in 1424 woonden vele Schieringers weer in Groningen en enkele jaren daarna kwamen zij alweer in hoge stedelijke ambten voor. Aan deze pacificatie van de provincie Groningen lijkt een bewuste politiek ten grondslag te hebben gelegen. Analyse van de huwelijken van Schieringers en Vetkopers die in de periode na 1422 gesloten werden, wijst uit dat door een groot aantal echtelijke verbintenissen aanzienlijke Schieringers en hun kinderen aan Vetkopers werden gebonden. De zonen van de leidende Schieringer Coppens Jarges, zelf in 1420 gesneuveld, huwden bijvoorbeeld Vet-

Ewsum bij Middelstum. Gravure naar een tekening van Th. Beckeringh uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Duidelijk zichtbaar is de nog bestaande ronde geschutstoren die Onno van Ewsum in 1472 tegen de wil van de stad Groningen liet bouwen.



kopersdochters Huginge en Ter Bruggen. Andere voorbeelden van huwelijken die de zoen bezegelden, zijn de verbintenissen Wigboldes-Hubbeling, Lewe-Ter Hansouwe, Cater-Huginge en Herathema-Hubbeling; de eerstgenoemden van deze echtparen waren Schieringers, de tweeden Vetkopers. Door de gelijkstelling van de Schieringer partij met de Heeckerens in Gelderland en de Hoeken in Holland en de Vetkoperse partij met de Bronkhorsten en de Kabeljauwen en met vergelijkbare partijen in Friesland, is deze huwelijkspolitiek ook buiten de provincie nog merkbaar door huwelijken Van der Does-Herathema, Addinga-Abdena en Van Almelo-Onsta.

Ook aan het mondesmaat toelaten van Schieringers tot hoge stedelijke ambten lijkt een bewuste politiek ten grondslag te hebben gelegen. In 1427 vinden we de eerste Schieringer al weer als burgemeester van Groningen en in de jaren daarna treffen we ieder jaar steeds één Schieringer naast drie Vetkoperse burgemeesters aan. In 1432 zijn het er al twee, en in 1433 drie, maar door huwelijken met Vetkopersdochters zijn zij dan al 'kaltgestellt' en nauwelijks meer als Schieringers aan te merken. Het is ongetwijfeld aan de huwelijkspolitiek en het bewust geleidelijk aan toelaten tot stedelijke functies te danken dat de oude tegenstellingen in Groningen en de Ommelanden niet meer boven kwamen drijven, waarbij de regulerende invloed van de machtige stad onmiskenbaar was.

Het einde van de partijstrijd, voortgekomen uit het diep in de middeleeuwse Friese maatschappij gewortelde vetewezen, had duidelijk invloed op de aard en de legitimatie van de hoofdelingen. Meer dan hun militaire macht, nam nu bij de legitimatie van hun positie hun aandeel in bestuur en rechtspraak aan belang toe. In de zestiende eeuw resulteerde dat in de toepassing van de term hoofdeling op gerechtigden tot het bekleden van het redgerambt in de verschillende rechtstoelen. Doordat deze rechten ook werden bezeten door anderen, kwamen op die wijze in het einde van de zestiende eeuw ook niet-adellijke hoofdelingen op.

Het teloorgaan van de oude verbanden, die Stad en Ommelanden overspanden en zelfs de provinciegrenzen overschreden, ging gepaard met toenemende territoriale expansie van de stad Groningen, die tegen het einde van de vijftiende eeuw zijn hoogtepunt zou bereiken. Oorzaak en gevolg zijn bij deze ontwikkelingen niet te scheiden, maar feit is dat uit de familierelaties van hoofdelingen blijkt, dat in dezelfde tijd de relatie tussen het stedelijke patriciaat en de hoofdelingen veranderde. In het begin van de vijftiende eeuw was er sprake van één elite, gevormd door patriciaat en hoofdelingen, maar vanaf halverwege de vijftiende eeuw werden geen huwelijksbanden meer aangeknoopt tussen de aanzienlijkste Ommelander geslachten, als Onsta, Van Ewsum en Rengers, en stedelingen. De toenemende frictie tussen Groningen en de Ommelanden op het politieke vlak, aanvankelijk tussen de stad en individuele hoofdelingen, is in dit licht illustratief. Het waren juist hoofdelingen die niet langer door familiebanden met het patriciaat

waren verbonden, die zich opwierpen als de leiders van de Ommelanden in het verzet tegen de aanspraken die de stad maakte op de overheid over de Ommelanden en zich het meest deden gelden in de vroege landsheerlijke tijd in het begin van de zestiende eeuw.

In de loop van de vijftiende eeuw wierp niet alleen de stad Groningen zich op als landsheer die de onafhankelijkheid van de Ommelanden bedreigde. In Oost-Friesland deden achtereenvolgens de Tom Brokes, Focke Ukena en de Cirksena's pogingen hun gezag naar het westen uit te breiden. Toen in 1464 Ulrich Cirksena de titel graaf in Oost-Friesland wist te verwerven, zag hij zich door familiebanden verbonden met een groot aantal Ommelander hoofdelingen als Onno en Ewe van Ewsum, Unico Ripperda, Evert Sickinghe en Andolf Nittersum.

De vroege landsheerlijke periode

De komst van Albrecht van Saksen, algemeen stadhouder en veldheer van de Bourgondische heretog, in het laatste decennium van de vijftiende eeuw naar de noordelijke provincies bracht de spanningen tussen stad en Ommelanden in een stroomversnelling. Albrechts verwoede pogingen om de stad Groningen onder zijn gezag te brengen en zijn daartoe gesloten bondgenootschap met graaf Edzard van Oost-Friesland, zoon van Ulrich Cirksena, maakten de Ommelander hoofdelingen tot zijn natuurlijke bondgenoten. Enkelen droegen zelfs hun goederen op aan Albrecht en ontvingen ze in leen terug.

In 1498 viel de Saksische veldheer Nittert Fox de Ommelanden binnen en Stad en Lande konden de dreigende plundering met moeite en tegen een hoog bedrag afkopen. De som werd door

graaf Edzard voorgeschoten en als waarborg voor de terugbetaling schreef hij alle prelaten en hoofdelingen in de Ommelanden en de vier buurrechters van Appingedam aan om zich te Emden in gijzeling te begeven. Vrijwel allen gaven aan de oproep gehoor, wat de stad als een vijandelijke daad jegens haar opvatte. Johan Rengers ten Post geeft in zijn kroniek een uitgebreide lijst met de namen van de gegijzelden. Vergelijking met de uit oorkondelijke bronnen bekende hoofdelingen geeft aan dat die inventarisatie inderdaad compleet zal zijn. Het blijkt dan ook niet, zoals Formsma stelt, dat uitsluitend de 'grote' hoofdelingen de partij van Albrecht en Edzard gekozen hadden.

Vanaf de gijzelneming te Emden treden de hoofdelingen op onder de term Ridderschap. Tot nu toe werd aan dit verschijnsel in de geschiedenis van de Ommelander hoofdelingen weinig aandacht besteed, maar alles wijst er op dat het niet een toevallige verzamelnaam was. De Ommelander adel heeft door het vormen van een ridderschap getracht zich een plaats in de staatkundige structuur onder de nieuwe landsheer te verwerven en sloot met deze



Grafsteen van Abel Onsta, hoofdeling te Sauwerd (overl. 1483). Boven en in het midden staat het wapen-Onsta; rechts dat van zijn grootvader, de bekende Vetkoper Feye van Dockum.

poging aan bij ontwikkelingen in de omliggende gewesten. In Drenthe en Overijssel groeiden de ridderschappen in het begin van de zestiende eeuw uit van een losse adviesraad, op gezette tijden bijeengeroepen door de bisschop van Utrecht, tot een vaster omlijnd college dat de adel van die gewesten representeerde. Ook in Oost-Friesland ontstond onder graaf Edzard, die zijn heerschappij over de andere hoofdelingen consolideerde, een ridderschap, die in de loop van de zestiende eeuw gereguleerd werd en vaste vorm kreeg. In Friesland werd in 1504 door Georg van Saksen, die zijn in 1500 gesneuvelde vader Albrecht was opgevolgd, de stand van geprivilegieerde heerschappen gecreëerd. Deze groep wordt in contemporaine bronnen ook een enkele maal als ridderschap aangeduid. Overal rond de Ommelanden zien we dus de adel door nauwer omschreven relaties met de landsheer zich verbinden en ook het ontstaan van de ridderschap van Ommelander hoofdelingen moet wel in dit licht worden gezien. Met ridders heeft de term, net als in de naburige gebieden, niets uit te staan. In 1498 is in de Ommelanden slechts één ridder aanwijsbaar, Redmer Alma uit Saaksum, die ook nooit als hoofddeling wordt vermeld. Rengers noemt hem niet onder de verschrevenen en hij zal zich ook niet met de ridderschap hebben ingelaten, want hij hing de stedelijke partij aan. Wel zal hij voor besprekingen naar Emden gekomen kunnen zijn, want een paspoort uit oktober 1498 is nog bewaard gebleven.

Door de politieke ontwikkelingen – de hertogen van Saksen, noch graaf Edzard hebben uiteindelijk blijvend hun macht kunnen effectueren – is de vorming van de ridderschap als blijvend college gefrustreerd. In 1506 leidde de breuk tussen Georg en Edzard tot de inhuldiging van de laatste als landsheer van Groningen. Een deel van de hoofdelingen bleef de Saksische hertog trouw, anderen verzoenden zich met Edzard en de stad. De Saksischgezinden bleven zich ridderschap noemen, zetten hun ballingschap voort in Leeuwarden en streden mee met de Saksische troepen, nu tegen de stad en graaf Edzard. Het strijdtoneel werd nog drukker toen een nieuwe ambitieuze vorst zich in de strijd mengde: hertog Karel van Gelre, die uiteindelijk in 1514 Edzard als heer van Groningen opvolgde. In 1515 blies de Saksische hertog het Friese avontuur af en deed zijn aanspraken over aan Karel V. De ridderschap, of wat daarvan overgebleven was, vertrok naar Hasselt, maar keerde enige jaren later terug naar Groningen en verzoende zich met Karel van Gelre.

In het licht van deze gebeurtenissen hoeft het geen verwondering te wekken dat de pogingen om een geïnstitutionaliseerde ridderschap in de Ommelanden van de grond te krijgen op niets zijn uitgelopen. De onderlinge verdeeldheid, het feit dat geen van de landsheren in die jaren zijn heerschappij over de Ommelanden kon effectueren en de tegenstand van de stad Groningen, die vrij ongeschonden uit de strijd tevoorschijn kwam, hebben verhinderd dat de adel zijn positie op deze wijze kon vormgeven. Het veelvuldige contact met de verschillende vorsten en 'hun' adel, hebben wel gevolgen gehad voor de structuur van de adel: de verschillen, bijvoorbeeld ten aanzien van de matrilineaire vererving, staatkundige positie en legitimatie, tussen de adel van de noordelijke gewesten werden in het begin van de zestiende eeuw steeds kleiner.

Onder het Gelderse bewind keerde de ridderschap niet terug. Wel kenden de hoofdelingen in deze tijd een nieuw privilege: zij genoten vrijstelling van de jaartax voor de landerijen die zij in eigen gebruik hadden. Ook nadat Karel van Gelre in 1536 als landsheer afgelost werd door Karel V, bleef deze vrijdom van kracht. De titel hoofddeling schonk nu dus ook financiële voordelen vóór het overlijden. In de jaren tot 1555 zien we dan ook een tiental nieuwe personen zich met het epitheton tooien, die geen opvolgers van eerdere hoofdelingen waren. Onder hen vinden we voornamelijk verwanten, bijvoorbeeld via jongere zoons en dochters, van vijftiende-eeuwse hoofdelingen en een aantal Westerkwartierder geslachten, op wie we hieronder nog terug zullen komen. Van *homines novi* kan men niet spreken. Veeleer moet men de opkomst van de nieuwe hoofdelingen zien als een uiting van het feit dat het oude, engere hoofddelingbegrip niet meer aansloot op de sociale verhoudingen in de zestiende eeuw; ook de Aulsema's, Fraylema's, Van Berums, Ten Holtes beschikten over aandelen in de jurisdictie, bewoonden aanzienlijke huizen, konden bogen op adellijke familieleden en hadden deel aan het bestuur, kortom beschikten over dezelfde zaken die de positie van de 'oude' hoofdelingen legitimeerden. Het zijn huwelijken met

leden van deze families, die voornamelijk verantwoordelijk waren voor de zestiende-eeuwse huwelijksbanden van hoofdelingen en erfdochters met niet-hoofdelingskinderen in de tabel aan het begin van dit artikel. Daarnaast vestigden zich een aantal Friese hoofdelingen in de Ommelanden, zoals de families Douwama, Van Burmannia en Tjarda van Starckenborgh, die zich in aansluiting op hun Friese achtergrond ook hoofdeling bleven noemen. In 1555 werd de uitzonderingspositie ten aanzien van de jaartax afgeschaft, mede omdat, zoals de stadssecretaris Egbert Alting constateerde, het aantal hoofdelingen van dag tot dag vermeerderde. De toename van nieuwe hoofdelingen zette zich echter in toenemende mate voort.

Jonkers

De groei van het aantal hoofdelingen vond gelijktijdig met de opkomst van een nieuw adellijk predikaat plaats: de jonker deed zijn intrede. In de vijftiende eeuw komt het predikaat enkel voor bij de Van Ewsums, ongetwijfeld vanwege hun verwantschap met het Oostfriese gravenhuis, en de Tho Loquarts. De laatsten waren Oost-Friezen, die enige tijd in de Ommelanden woonachtig waren. In het begin van de zestiende eeuw komen, naast de Van Ewsums, Omko Ripperda en Roelof van Munster met het jonkerspredikaat voor. Ook bij hen is het predikaat uit Oost-Friesland afkomstig: beiden waren raden van de graaf. Halverwege de zestiende eeuw nam het predikaat jonker de rol van 'hoofdeling' over. Abel Eppens vermeldt dit verschijnsel in zijn bekende klacht over de pronkzucht van zijn tijd: steeds meer lieden beschouwden zich als adellijk, terwijl de leden van de oude geslachten zich van deze nieuwe adel onderscheidde door het predikaat jonker. Interessant is, dat de geslachten die Eppens als vanouds adellijk noemt, inderdaad de families zijn die onze inventarisatie van hoofdelingen opgeleverd heeft voor de vijftiende eeuw.

Het gevolg was dan ook dat vanaf het einde van de zestiende eeuw de niet-adellijke hoofdelingen hun intrede deden. De devaluatie van het predikaat maakt het moeilijk de adel voor die eeuw strak te definiëren en de getuigenis van Eppens zelf geeft aan dat ook de tijdgenoten met dat probleem worstelden. Johan Rengers, zelf een jonker aan wiens positie niemand behoefde te twijfelen, geeft bijvoorbeeld de bekend geworden definitie dat alle gerechtigden tot het benoemen van de plaatselijke rechter hoofdelingen zijn. In de bronnen vindt men dat in die tijd nergens bevestigd en het lijkt er eerder op, dat hij door de term te devalueren zijn eigen adellijke positie wilde legitimeren.

De moeilijkheden waarmee de onderzoeker zich in de loop van de zestiende eeuw geconfronteerd ziet (de overgang van 'hoofdeling' naar 'jonker' als adellijk predikaat), waardoor het zicht op de Ommelander adel vertroebeld wordt, verdwijnen rond 1600. 'Jonker' is vanaf dan de exclusieve aanduiding van hen die als



Tekening van de grafsteen van Aepke Onsta te Sauwerd (overl. 1564) en zijn vrouw Gela van Ewsum (overl. ca. 1580). Na de afbraak van de kerk werd deze steen aan het einde van de negentiende eeuw overgebracht naar het Museum voor Stad en Lande te Groningen.

adel beschouwd worden. Vrijwel alle zestiende-eeuwse hoofdelingsgeslachten hebben die overstap naar het nieuwe predikaat kunnen maken.

Adel in het Westerkwartier

In het voorgaande is de nadruk gelegd op de ontwikkelingen in Hunsingo en Fivelingo. Enige woorden moeten nog gewijd worden aan het Westerkwartier, dat een heel ander beeld geeft door het vrijwel ontbreken van hoofdelingen aldaar. In de vijftiende eeuw treffen we slechts de Jensema's te Oldehove vanaf de tweede helft van die eeuw en Menno Doema te Feerwerd in 1476 als hoofdeling aan. Was er dan in dat hele gebied geen samenhangende en enigszins gesloten groep die we als adel kunnen karakteriseren? Of is er slechts een verschil in titulatuur en moeten we zoeken onder de groep die zich in eerste instantie als eigenerfden voordoet?

Het is inderdaad niet ondenkbaar dat de term hoofdeling ten westen van het Reitdiep een andere inhoud had dan ten oosten van die rivier en dat personen die wat betreft hun status en positie in de dorpsgemeenschap vergelijkbaar waren met hoofdelingen in Hunsingo en Fivelingo, die titel niet voerden. Zo wordt Harmen Benckema te Midwolde, die toch in 1505 een 'hoofdmanswooninghe' bewoonde en zich ook in andere opzichten als hoofdeling gedroeg, nooit expliciet als zodanig aangeduid. In een getuigenis van 1543 wordt hij echter wel 'een edel Vrese van guede olde stamme' genoemd.

Een ander opmerkelijk geslacht ten westen van het Reitdiep was dat van de Gaykinga's. Zij komen vanaf 1503 voor als hoofdeling te Gaykingadijk onder Wierum, waar zij al vanaf de veertiende eeuw woonachtig waren. Frederick Gaykinga komt wel onder andere in 1444 als hoofdeling te 't Zandt in Fivelingo voor, waarschijnlijk door familierelaties van zijn vrouw, en woonde daarvoor ook in de stad en onderhield relaties met de bisschop van Utrecht. In de veertiende eeuw leverde de familie al een abt van Aduard. Sicke Benninge, zelf afkomstig uit het Westerkwartier, noemt hen een 'ridderlijk' geslacht, wat in Groningen een zeer opvallende term is. Het is al met al een merkwaardige familie die op grond van haar status en huwelijken in de vijftiende eeuw zonder twijfel tot de hoofdelingengeslachten gerekend moet worden. Het feit dat zij nooit expliciet zo genoemd wordt, lijkt te bevestigen dat het hoofdelingbegrip in het Westerkwartier afweek van Hunsingo en Fivelingo.

Een andere aanwijzing voor het verschil in titulatuur wordt gegeven door Jancko Douwama (1482-1529). In zijn kroniek noemt hij namelijk behalve leden van de Ommelander ridderschap die we van Rengers kennen, ook nog uit het Westerkwartier Rempt Jensema, Rempt Fritsinge, Alger Bruninge en Reiner Fritema. Zij werden in 1498 niet te Emden in gijzeling genomen, maar weken naar Friesland uit. De laatstgenoemde drie personen komen nooit als hoofdeling in de Ommelanden voor, maar hadden blijkbaar wel een vergelijkbare status. Tussen hun families en andere Westerkwartierder geslachten als Broersema, Doema, Gaykinga en Luersema zijn nauwe verwantschappen aantoonbaar, maar door het ontbreken van de titel hoofdeling is het niet mogelijk de geslotenheid van de groep in een eenvoudige tabel te vangen. Als de term hoofdeling niet meer als onderscheidend kenmerk gehanteerd kan worden, is men voor het bepalen van de structuur van de Westerkwartierder hoofdelingen helemaal op een gedetailleerde prosopografie aangewezen. In de zestiende eeuw nam hun aantal toe, zoals hierboven al aangegeven werd, en vanaf die tijd loopt hun ontwikkeling parallel met die van de hoofdelingen in de overige Ommelanden.

Conclusie

Op grond van het prosopografisch onderzoek naar de Ommelander hoofdelingen in de vijftiende en zestiende eeuw zou ik, anders dan velen vóór mij, willen stellen dat de Ommelanden wel een adel in de zin van een door geboorte bepaalde stand kenden. In aansluiting op de definities van adel, aristocratie en elite, zoals Van Winter die heeft geformuleerd, is de term adel te verkiezen boven die van aristocratie of elite. Tot die adel kunnen we dan in ieder geval de hoofdelingen zelf rekenen en vermoedelijk hun naaste verwanten als echtgenote en kinderen, waarbij de titel

hoofdeling verbonden was aan een specifieke functionaliteit. Op die functionaliteit en haar ontwikkeling zijn we hier nog niet uitgebreid ingegaan; we hebben slechts geprobeerd inzicht te verschaffen op de structuur van de groep.

Strikt gesloten was de Ommelander adel niet, zoals de adel elders dat in de late middeleeuwen ook niet was. Zeker wanneer de huwelijken van jongere kinderen van hoofdelingen en hun nazaten bij het onderzoek betrokken worden (wat wij in het voorgaande onbesproken hebben gelaten), is van een zekere openheid sprake, hoewel aanzienlijk minder dan in het naburige Friesland in dezelfde tijd. De niet strikte geslotenheid van de Ommelander hoofdelingen sluit overigens aan bij structuur van de middeleeuwse adel elders. Over de oorsprong van de Ommelander adel, ambtsadel of geboorteadel, of, zoals Bruins bepleit, voortgekomen uit de markegenootschappen, hebben we ons niet uitgesproken. Het extrapoleren van de resultaten naar vroegere eeuwen is een risicovolle onderneming, juist omdat de termen in de vijftiende en zestiende eeuw zo aan verandering onderhevig waren. Dat voor die twee eeuwen de prosopografie ook in de provincie Groningen, waar het bronnenmateriaal schaars en onvolledig is, haar diensten kan bewijzen, hopen we in het voorgaande wel aangetoond te hebben.

LITERATUUR:

N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen 1964).

P.J. Blok, 'Raad en gilden te Groningen', *Groningsche Volksalmanak* 6 (1895) 1-35.

L.H. Bruins, *Een nieuwe toegangsweg tot de geschiedenis* (Hoogezand 1988).

H. Feenstra, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfden* [lees: eigenerfden] *van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen 1988).

W.J. Formsma, 'Inleiding', in: W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen 1973) 3-42.

I.H. Gosses, 'De Friese hoofdeling', in: dez., *Verspreide geschriften* (Groningen/Batavia 1946) 402-450.

J. Reimers, *Das Adlerwappen bei den Friesen* (Oldenburg 1914).

J.R.J. Schuur, 'De Friese hoofdeling opnieuw bekeken', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987) 1-28.

J.M. van Winter, 'Aristocratisering in middeleeuws Nederland', in: J. Aalbers en M. Prak eds., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel/Amsterdam 1987) 17-31.



Grafsteen van Snelger Houwerda, hoofdeling te Appingedam (overl. ca. 1520).